

Milena Bílková

Ikonografie v utrakvistické teologii

1. Úvod

Utrakvismus, český reformní náboženský proud konce středověku a počátku novověku, zasáhl za téměř dvoustleté období své existence do mnoha oblastí církevního života v zemi, uměleckou oblast nevyjímaje. Husitským a utrakvistickým památkám věnovali pozornost čeští badatelé již ve 2. polovině 19. století.¹ Kolem roku 1915 vzbudilo vlnu zájmu o toto téma pětisté výročí upálení Mistra Jana Husa.² Z téže doby pochází souhrnné pojednání Václava V. Štecha o Husově ikonografii.³ V polovině minulého století, roku 1951, bylo výrazným podnětem pro bádání v oblasti utrakvistického umění získání Jenského kodexu do sbírek Národního muzea. Posledním významným impulsem pro husitologické bádání byly snahy „*Komise pro studium problematiky, spojené*

¹ ZOUBEK, František. Památky strany podobojí v Čechách. *Památky archeologické*, 1865, roč. 7, sešit 5. (s. 179-188) a sešit 7. (241-245 a 287-290).

² CHYTL, Karel. NOVOTNÝ, Václav. *Katalog výstavy na pětistoletou paměť úmrtí rektora praž. vys. učení Mistra Jana Husí ... universita Karlova a Ferdinandova ... od 15.6. do 22.7. r. 1915*. Praha : s. n., 1915.

³ ŠTECH, Václav V. Mistr Jan Hus ve výtvarném umění. In ŽALUD, A. (ed.) *Jan Hus v životě a památkách českého lidu*. Praha : Český čtenář, 1915, s. 83-98.

s osobností, životem a dílem M. Jana Husa“. Práce ekumenické komise vyvrcholila na mezinárodním vědeckém sympoziu o Janu Husovi konaném na půdě Papežské lateránské univerzity, z nějž vzešel sborník zahrnující články jeho účastníků, doplněný o tematicky související příspěvky dalších badatelů.⁴

Téma utrakvistického umění a ikonografie je v odborné literatuře diskutováno především v posledních desetiletích. Starší poznatky jsou doplňovány a přehodnocovány. Vzácně dochází i k objevům nových uměleckých děl, která vyžadují pozornost badatelů. Nejdůkladnější zhodnocení utrakvistické ikonografie provedl Jan Royt ve svém článku *Utrakvistická ikonografie v Čechách 15. a první poloviny 16. století*.⁵ Otázkami husitského a utrakvistického umění a jeho námětů se zabývali také další badatelé, především Milena Bartlová, Jan Chlíbec, Karel Stejskal, František Šmahel či Zuzana Všetěčková. Součástí konferencí věnovaných české reformaci jsou i

⁴ *Husitský Tábor. Supplementum I. Sborník Husitského muzea. Jan Hus na přelomu tisíciletí...* DRDA, M., HOLEČEK, F. J., VYBÍRAL, Z. (ed.) Tábor, 2001.

⁵ ROYT, Jan. Utrakvistická ikonografie v Čechách 15. a první poloviny 16. století. In PRÍX, Dalibor (ed.) *Pro Arte. Sborník k počtě Ivo Hlobila*. Praha : Artefactum, 2002, s. 193-202. Autor se uměním církve podobojí zabýval i v dalších studiích: ROYT. Bernard z Clairvaux a Jan Hus. *Umění*, 1992, roč. 40, č. 4-5, s. 272-275. - ROYT. Husité a obrazy. In LÁŠEK, Jan B. (ed.) *Jan Hus mezi epochami, národy a konfesemi ...*, SRN. Praha : Česká křesťanská akademie : HTF UK, 1995, s. 295-299.

referáty z oblasti umělecké činnosti, rozvíjí se tedy nezbytná mezioborová spolupráce.⁶

Písemné historické a teologické prameny, které vypovídají o vztahu husitských reformátorů k umění, jsou poměrně dobře zpracovány v kritických edicích i v sekundární literatuře.

V zahraniční literatuře je význam české reformace opomíjen. Bývá zpravidla zmiňována v rámci širšího bádání o evropské reformaci 16. století, kdy je označována za její předstupeň. Tím jsou však setřena specifika utrakvismu spočívající obzvláště v jeho eminentním úsilí o setrvání v jednotě s katolickou církví.

Podrobné pojednání o utrakvistické ikonografii zatím nebylo sepsáno.⁷ Téma nebylo dostatečně zpracováno z několika důvodů. V povědomí laiků i některých odborníků je totiž husitství stále spojeno s představou ikonoklasmu, která je mylně aplikována na stranu podobojí jako celek, přičemž vlastní umělecká tvorba utrakvistické církve není doceněna. Jiným důvodem je neuspokojivý stav obrazových i písemných

⁶ Srov. sborníky sympoza *The Bohemian Reformation and Religious Practice*. HOLETON, David R., DAVID, Zdeněk V. (ed.). Vol. 1-5. Prague : Academy of Sciences of the Czech Republic, Main Library, 1996, 1998, 2000, 2002, 2004.

⁷ Na nedostatečné zpracování utrakvistické ikonografie poukazuje: ROYT. Utrakvistická ikonografie v Čechách ..., s. 194.

pramenů, jichž se z utrakvistického období dochovalo relativně malé množství. Mnohá umělecká díla, která odrážela prvky utrakvistické nauky, byla cíleně zničena za protireformace, další předměty zanikly nepřízní osudu během staletí.

Práce není časově vymezena letopočty spojenými s konkrétními historickými událostmi. Ikonografická část je vystavěna tematicky na obrazovém materiálu, a proto je směřodátná doba vzniku zvolených příkladů. Pozornost je věnována již 2. desetiletí 15. století, kdy se zformovaly některé podstatné náměty umění církve podobojí, jako cyklus obrazových antitezí, podobizny Mistra Jana Husa a Jeronýma Pražského i symbol kalicha.⁸ Nejstarší popsání zobrazení je kresba s motivem Johna Wyclifa z počátku 15. století.⁹ Naopak nejmladšími příklady jsou dvě iluminace z kancionálu, který vznikl roku 1587 pro literátské bratrstvo kostela sv. Michala na Starém Městě pražském.¹⁰

Utrakvistická církev se ve své organizaci nerozešla se Západní katolickou církví a zůstala jí věrná i v převážné většině své nauky. Na tradici katolické církve utrakvisté navázali rovněž ve své náboženské praxi. Pro

⁸ KRÁSA, Josef. Studie o rukopisech husitské doby. *Umění*, 1974, roč. 22, č. 1, s. 24.

⁹ Sborník traktátů. Archiv Pražského hradu, Knihovna metropolitní kapituly.

¹⁰ Praha, KNM, MS. I A 15. Graham no. 62.

liturgické účely i pro soukromou zbožnost užívali umělecká díla a byli tudíž stejně jako katolíci jejich objednateli.

Na místě jsou otázky: „Odlišovala se nějak umělecká díla určená pro potřeby utrakvistů ve svých námětech od děl, která vznikla pro římskou církev? Jestliže ano, v čem tyto odlišnosti spočívaly?“ Lze předpokládat, že náměty uměleckých děl utrakvistického určení vypovídají mnohé o utrakvistické nauce a zbožnosti. Studium ikonografie uměleckých děl církve podobojí v teologických souvislostech proto může obohatit současné znalosti o utrakvismu. Zodpovězení daných otázek by tedy mělo splnit právě tento úkol.

Práce se zabývá uměleckými díly vzniklými v období téměř dvou století a nemůže si proto klást nárok na úplnost. Téma není možné zpracovat v jeho plné šíři ani vzhledem k nesmírně komplikované náboženské situaci v Čechách obzvláště v 16. století, která není dodnes historicky jednoznačně zhodnocená.

Zvolené téma stojí metodologicky na pomezí dvou oborů, teologie a dějin umění. Z teologických disciplín se práce pohybuje především na poli praktické teologie a církevních dějin. Z dějin umění je pak uplatněna ikonografická metoda, vycházející z popisu a

identifikace námětu obrazu a směřující k výkladu významu jeho námětu v kontextu dobového myšlení.

Práce o utrakvistické ikonografii je nutně interdisciplinární a vyžaduje velmi široký badatelský záběr, jenž může jen těžko obsáhnout jeden badatel. Je proto do značné míry závislá na podkladech, zpracovaných badateli z různých oborů. Pouze interdisciplinární znalosti umožňují předejít nepodloženým dedukcím a spekulacím, jež jsou úskalím ikonografických interpretací.

2. Obsah a struktura práce

Disertační práce sestává ze dvou oddílů, které jsou dále členěny na kapitoly. Na konci prvního oddílu je zařazeno shrnutí hlavních témat utrakvistické teologie. Ve druhém oddílu je v zájmu přehlednosti shrnutí řazeno za každou kapitolou, což nejlépe vyhovuje obsahu a rozsahu kapitol o utrakvistické ikonografii. Hlavní myšlenky, interpretace a závěry se pak znovu objevují ve vlastním závěru práce.

Oba oddíly se souběžně věnují hlavním tématům utrakvistické teologie, ale přistupují k nim z různých hledisek. První oddíl se zabývá utrakvismem jako reformním náboženským proudem v širším teologicko-historickém kontextu a zaměřuje se na specifika utrakvistické nauky. V rámci této práce není možné ani nezbytné postihnout utrakvismus v celé jeho naukové šíři, proto je zvláštní pozornost věnována těm rysům utrakvistické nauky, které se projevily v utrakvistické ikonografii, nebo měly souvislost s přístupem utrakvistů k umění na teoretické rovině. Disertační práce postupuje od teologického výkladu o specifických rysech utrakvistické nauky k ikonografické části,

sestavující z rozboru a výkladu námětů vybraných uměleckých děl utrakvistické církve.

Teologická část práce nejprve v první kapitole uvádí do historické situace od počátků utrakvismu až po jeho zákaz Obnoveným zřízením zemským (1627). Druhá kapitola pojednává o hlavním specifiku utrakvismu, jímž bylo podávání laikům pod obojí, od kterého byl odvozen i hlavní obrazový symbol utrakvismu. K zavedení této liturgické reformy došlo v Praze v roce 1414. Po neúspěšných snahách o potření „husitského kacírství“ křižáckými výpravami byl laický kalich uznán roku 1436 koncilem v Basileji za privilegium české církve (basilejská kompaktáta). Na rozdíl od římské praxe vysluhovali utrakvisté eucharistii pod obojí všem pokřtěným, včetně malých dětí.

Třetí kapitola o svatých v utrakvismu shrnuje a systematicky uspořádává poznatky o tradičních katolických svatých i o nových utrakvistických světcích a mučednících. Významným rysem utrakvistické církve bylo především slavení svátku Mistra Jana Husa, s nímž souviselo i pořizování jeho obrazů, dochovaných na oltářích i v liturgických knihách. Dne 6. července byl připomínán také Jeroným Pražský, husité, svržení do kutnohorských šachet (1420), i další mučedníci. Lze shrnout, že oproti katolické tradici ubyly v

hagiografiích utrakvistických svatých zázraky a přímluvy. Zdůrazněna byla naopak odvaha při hájení utrakvistické víry, kněžský úřad i morální síla nových svatých. Ze třetí kapitoly jasně vyplývá, že svatí měli v utrakvistické zbožnosti pevné místo, s čímž souvisela i obliba jejich zobrazení. Kapitola o svatých je obzvláště zajímavá a důležitá pro druhý oddíl práce, ve kterém je pojednáno o zobrazení svatých v utrakvistickém prostředí.

Čtvrtá kapitola se zabývá přístupem husitů a utrakvistů k náboženským obrazům. Shrnuty jsou názory na umění v učení význačných předhusitských, husitských a utrakvistických teologů, pojednáno je o husitském ikonoklasmu. Toto téma je poměrně dobře zpracováno, ale i přesto je nezbytnou součástí práce. Teoretický i praktický postoj k obrazům totiž nezůstal bez dopadu na uměleckou tvorbu i na náměty uměleckých objednávek. Je na místě zdůraznit, že ikonoklasmus byl extrémním projevem odmítavého postoje k obrazům v počátcích husitských válek. Zároveň si ovšem utrakvisté udrželi kritický přístup k některým aspektům výtvarného umění. Utrakvistický biskup Jan Rokycana byl, stejně jako jeho teologičtí předchůdci Matěj z Janova a Jakoubek ze Stříbra, zdrženlivý vůči nepřiměřenému množství obrazů a

nádheře jejich provedení. Utrakvistické zbožnosti dále nevyhovovaly některé náměty obrazů, především zobrazení některých řádových světců. Na předhusitskou a husitskou tradici navázali utrakvisté svým důrazným varováním, že obrazy nesmí zastínit kult eucharistie. Je nesporné, že utrakvisté umělecká díla neodmítali. Nejpozději od uzavření basilejských kompaktát je naopak objednávali pro své kostely i pro soukromou zbožnost, což dokazuje i existence prokazatelně utrakvistických uměleckých děl z 15. a 16. století.

První oddíl práce jasně ukázal, že utrakvismus zůstal ve dvousetletém období své existence beze změn ve své teologické podstatě. Naukově byl hluboce zakořeněný v církevní tradici Západní církve a nikdy se od katolické církve nechtěl odloučit. Navzdory své vlastní reformní tradici, spočívající především v podávání laikům z kalicha, zůstal i navzdory historickým i společenským proměnám především v 16. století reformní, nikoli reformační církví.

Druhý oddíl práce se podrobně věnuje jednotlivým specifickým tématům utrakvistické ikonografie, která se v utrakvistickém umění objevují vedle řady tradičních ikonografických námětů. Na jedné straně je zřejmé, že utrakvisté zobrazovali biblická a christologická témata i výjevy ze života svatých, protože neměli naukové

důvody k odmítání těchto námětů. Na druhé straně se dochovala zobrazení jasně reflektující zvláštnosti utrakvistické nauky.

Prvním ikonografickým tématem je postava Mistra Jana Husa. Soupis jeho dochovaných zobrazení ukazuje, že nejčastěji zobrazovaným námětem bylo Upálení. To je logické, protože utrakvisté chápali Husovu smrt jako martyrium a jako následování Krista. Tento postoj je zřejmý již ve *Zprávě* Petra z Mladoňovic, která je hlavním pramenem liturgie Husova svátku. V souvislosti s tímto novým svátkem byla pořizována Husova zobrazení, která se nejlépe dochovala v rukopisech. Dalším námětem je zobrazení Jana Husa na kazatelně, které představuje ideový protějšek výjevu Upálení (oba náměty se dochovaly v Jenském kodexu a v Litoměřickém graduálu). Kromě těchto dvou námětů bývá Mistr Jan Hus zobrazován po boku českých zemských patronů nebo prvomučedníků. Tento typ zobrazení je znám z monumentální i miniaturní malby – z oltářního křídla z Vlněvsi, z chrudimské predely nebo ze Smíškovského graduálu. Husovým atributem mimo scénu Upálení bývá vedle kacířské čepice také kalich a kniha.

Pobělohorskému ničení děl s utrakvistickými náměty unikly pouze čtyři monumentální malby s Husovou

postavou. Tři pocházejí z utrakvistických oltářů. Jedná se o křídlo oltáře z Roudník, predelu z Chrudimi a křídlo oltáře z Vlněvsi. Čtvrtou je nástěnná malba z interiéru kostela sv. Václava v Písku. Ikonograficky je mezi výjevy Upálení nejzajímavější Upálení s apoteózou Mistra Jana Husa z Litoměřického graduálu. Pozoruhodná je také již zmiňovaná desková malba z Vlněvsi se sv. Vojtěchem a Janem Husem jako jeho ministrantem, která má několik významových rovin.

Skutečnou podobu Mistra Jana Husa nelze při dosavadní znalosti pramenů stanovit. Musíme se spokojit s velmi obecnými závěry – Jan Hus byl střední postavy a nenosil vousy. Takto byl zobrazován v 15. století, například na nejstarším českém obraze Upálení z Bible Martinické, na Upálení ve Smíškovském graduálu, na predele z Chrudimi či na oltářním křídle z Vlněvsi. V 16. století převládl pak pod vlivem německé grafiky typ vousatého Husa. S vousy je Hus zobrazen na všech miniaturách z liturgických rukopisů ze 2. poloviny 16. století. Rovněž z německého prostředí pochází portrét Husa jako renesančního učenice se špičatým plnovousem, známý z grafických tisků (například z Kuthenovy kroniky nebo ze dřevorytu Tobiase Stimmera z roku 1587).

Po obsáhlém pojednání o Husově ikonografii následuje popis a interpretace Husovy kacířské čepice – nápadného atributu nového světce církve podobojí. Pojednání o Husově kacířské čepici přináší zajímavé poznatky. O nasazení papírové kacířské čepice Janu Husovi hovoří oba očití svědci kostnické události, Petr z Mladoňovic a Ulrich z Richentalu. Výtvarná tradice čerpala z obou těchto pramenů, ale v českém prostředí převládl vliv *Zprávy* Petra z Mladoňovic, který popisuje kacířskou čepici jako okrouhlou, pomalovanou třemi ďábly a s nápisem arcikacíř. Druhý text, Richentalova *Kronika kostnického koncilu*, popisuje čepici ve tvaru infule se dvěma ďábly a s nápisem *heresiarcha*. Kacířská čepice, která byla nasazována odsouzeným kacířům před upálením, nemá na rozdíl od obřadu odsvěcení žádný církevně-právní podklad a poprvé je zobrazena právě v souvislosti s Mistrem Janem Husem.

Kacířskou čepici je možné chápat jako negaci biskupské mitry, která je odznakem vysoce postaveného církevního hodnostáře, a jako taková nese Boží symboly. Kacířská čepice je antitezí mitry, a protože viditelně označuje vůdce kacířů, je zdobena symboly pekla, jemuž v očích církve kacíř slouží. O antitetických rituálech při nakládání s kacířem, tedy i s Janem Husem, svědčí také ostatní události provázející

jeho popravu. Petr z Mladoňovic popisuje Husovo odsvětění spojené s odnímáním kněžských odznaků, nebo obrácení odsouzeného na hranici směrem na západ jako protiklad k orientaci kněze u oltáře k východu. Kacířskou čepici Petr z Mladoňovic přirovnal ke Kristově trnové koruně. Je zřejmé, že utrakvisté popravu svého mučedníka Jana Husa interpretovali jako následování Krista.

Jan Hus se stal hlavním utrakvistickým světcem a jeho osobním atributem se stala právě kacířská čepice. Nejenže utrakvisté uctívali a jako svatého zobrazovali církví odsouzeného kacíře, ale navíc se jeho atributem stal nápadný předmět jeho degradace, designující jej jako arcikacíře. Promyšleným obrazovým vyjádřením utrakvistické víry v Husovu svatost je iluminace z Litoměřického graduálu, kde je nad scénou Upálení zobrazena Husova apoteóza, při níž mu jsou navraceny koncilem nespravedlivě odebrané odznaky kněžství a na hlavu mu je nasazována mučednická koruna. Utrakvisté při tom byli basilejskými kompaktáty tolerováni jako součást katolické církve a podle svého přesvědčení k ní až do zákazu utrakvismu nepřestali náležet.

Po rozboru Husovy ikonografie následuje rozbor ikonografie kalicha, včetně s ním souvisejících výjevů. Zobrazení kalicha – symbolu přijímání pod obojí i

označení jeho stoupců – bylo v utrakvistickém prostředí široké a vyskytovalo se v tradičních i v nových významových souvislostech. Zobrazení kalicha najdeme na pečetích, korouhvích, pavézách, kamnových kachlích i na exteriéru staveb. Především se ale objevuje na monumentálních i miniaturních malbách. Kapitola o kalichu shrnuje a komentuje známé skutečnosti, ale přináší také nová zjištění a interpretace, především co se týká zobrazení Poslední večeře Krista s apoštoly.

Zvláštní pozornost je věnována ikonografickému typu Ustanovení svátosti, protože zpřítomňuje novozákonní událost, na níž se zakládá katolická nauka o eucharistii. Biblické zprávy o Poslední večeři obsahují vedle ustanovení svátosti také zprávu o oznámení zrady a o označení zrádce. Všechny tyto dějové momenty bývají zobrazovány v katolickém i utrakvistickém umění, protože Kristova slova ustanovení se stala základem nauky o transsubstanciaci, již přijímali také utrakvisté. Utrakvisté odvozovali svůj požadavek přijímání pod obojí pro všechny věřící právě z Kristových slov o přijímání těla a krve. Motiv žehnání kalicha při Poslední večeři v utrakvistickém umění potenciálně poukazuje na přijímání pod obojí. Katolická i utrakvistická strana tedy měly důvod zobrazovat

Ustanovení svátosti s Kristem žehnajícím chléb a kalich.

Můžeme předpokládat, že utrakvistickou nauku o laickém kalichu by na zobrazeních Poslední večeře nejlépe vyjádřilo zdůraznění kalicha. Zdá se však, že tento teologický záměr objednavatele či umělce se projevil pouze na malém počtu utrakvistických zobrazení Poslední večeře. Jednou z nečetných výjimek, popsanych v této práci, je řezba z predely utrakvistické archy ze Slavětína. Jeden z apoštolů zde drží veliký kalich v samém popředí výjevu, jako by jej podával do prostoru před oltářem – tedy nad oltářní menzu – knězi, vysluhujícímu pod obojí, a jeho prostřednictvím pak obci utrakvistických věřících.

Je naopak zřejmé, že Poslední večeře bez důrazu na kalich se těšila oblibě i na významných utrakvistických památkách. Je však na místě připomenout, že mnohá díla se zjevně utrakvistickými náměty pravděpodobně nepřečkala protireformační opatření.

V souvislosti s významným postavením kněží v utrakvistické církvi jako těch, skrze něž se podávání pod obojí uskutečňuje, byla soustředěna pozornost na zobrazení postavy kněze s kalichem. Zobrazen tak je i Mistr Jan Hus, sv. Vojtěch, ale překvapivě na oltáři s Ustanovením svátosti z Nového Bydžova i dva soudobí

kněží.

Na zobrazeních Adorace eucharistie pod obojí se kalich nachází v rukou andělů nebo na oltáři, před nímž klečí věřící. Některá zobrazení zachycují vysluhování svátosti eucharistie pod obojí, zobrazují tedy skutečné dění při utrakvistické liturgii, kdy kněz podává věřícím kalich. Námět je známý především z iluminací z českých graduálů – z graduálu z Mladé Boleslavi, z jednoho z chrudimských graduálů (1570) nebo z graduálu z Litoměřic (1543). Kalichů může být na výjevech zobrazeno i více. Vzácně je v utrakvistickém umění zaznamenáno také podávání eucharistie všem pokřtěným, včetně malých dětí. Tento námět se nachází ve výzdobě Jenského kodexu a kancionálu z kostela sv. Michala na Starém Městě pražském.

Ikonografie církve podobojí zahrnuje i některá další témata, která čerpají z její zbožnosti a dějin a jsou pro utrakvistické umění specifická. Těm je věnována devátá kapitola práce. Nejprve je pojednáno o zobrazení Jeronýma Pražského a kutnohorských mučedníků. Dále jsou předmětem zájmu také zobrazení osobností, které formovaly nebo bránily utrakvistickou církev, konkrétně obrazy Johna Wyclifa a Jana Žižky. Zatímco Wyclifovy podobizny, zachycující obecný typ učence, nemají nic společného s liturgickou úctou, diskutabilní je význam

některých zobrazení Jana Žižky, jehož ikonografie je poměrně bohatá.

Na konci práce je pro úplnost zařazeno pojednání o dalších dvou tématech, souvisejících s utrakvistickým prostředím. Jedná se především o významný umělecký fenomén, jímž byly husitské obrazové antiteze. Tabule s antitezemi Krista a Antikrista, které se dochovaly v Göttingenském a v Jenském kodexu, sloužily k vyjádření utrakvistické kritiky papežství a soudobé církve. Zcela na závěr je zmíněna problematičtá ikonografie husy jako obrazového označení husitů. Symbol husy sloužil v katolickém prostředí jako neutrální nebo také posměšné označení husitských bojovníků.

Druhý oddíl práce dokládá skutečnost, že pro potřeby utrakvistických objednavatelů vznikala umělecká díla s novými ikonografickými tématy, která jasně vyjadřují utrakvistické teologické názory. Jedná se především o zobrazení Mistra Jana Husa jako svatého (s atributem – kacířskou čepicí) a o zobrazení kalicha. Postava nového světce i kalich byly zobrazovány v různých souvislostech. Získaly v církvi podobojí symbolický význam a staly se hlavním znakem

odlišnosti utrakvismu od římské církve.¹¹

Přestože se zachoval pouhý zlomek zobrazení vyjadřujících utrakvistickou nauku, uvedla jsem množství příkladů, které poskytují představu o utrakvistické ikonografii. Prokázala jsem, že umělecká díla měla v utrakvismu nezastupitelné místo. Utrakvisté používali obrazy Mistra Jana Husa jako svatého, obrazy Poslední večeře a kalicha i obrazy Vysluhování eucharistie pod obojí v interiéru svých kostelů i v liturgických rukopisech. Považuji za prokazatelné, že tato témata utrakvistického umění měla vizuální formou zdůraznit vlastní duchovní hodnoty utrakvistické církve a její liturgické reformy. Obrazy v utrakvistických kostelech doplňovaly slova liturgie, objasňovaly věřícím utrakvistickou nauku a věřící v ní utvrzovaly – působily tedy jako *scriptura laicorum*. V obrazech se odrážely důrazy utrakvistické nauky, a obrazy proto u věřících posilovaly víru v jedinečnost utrakvismu v rámci katolické církve v době, kdy utrakvisté svá liturgická specifika museli neustále hájit proti tlakům ze strany římské církve i ze strany reformace.

Ve své práci jsem se pokusila shromáždit a zhodnotit nejvýznamnější témata utrakvistické ikonografie,

¹¹ ŠMAHEL, František. *Husitská revoluce. (2. díl). Kořeny české reformace*. Praha 1993, s. 102, 276.

nemohla jsem však toto téma vyčerpat. Utrakvistická ikonografie je velmi složitý fenomén, který bude vyžadovat další mezioborové studium historiků umění, teologů, historiků i muzikologů. Výrazným impulsem pro další zkoumání tématu utrakvistické ikonografie, které významně přispívá k poznání utrakvismu, by se mohlo stát blížící se šestisté výročí Husova upálení v roce 2015. Mohlo by být podnětem ke vzniku monografie o ikonografii utrakvistické církve s důrazem na osobu Mistra Jana Husa, na níž bych se ráda podílela.

3. Přínos disertační práce

Hlavní přínos práce spočívá ve dvou podrobných studiích obsažených ve druhém oddílu. Jsou věnovány dvěma utrakvistickým teologickým specifickým a jejich reflexi v umělecké tvorbě. Prvním tématem je ikonografický rozbor kacířské čepice, která se stala individuálním atributem Mistra Jana Husa. Druhým tématem je pak Poslední večeře v eucharistických souvislostech. V konkrétních závěrech tyto studie poukazují na tak závažné projevy reformních myšlenek v utrakvistickém umění, že je na místě hovořit o utrakvistické ikonografii jako o nástroji sebevyjádření utrakvistické církve uměleckými prostředky.

Přínosem práce je kromě konkrétních závěrů (především o ikonografii kacířské čepice a Poslední večeře) také logická struktura práce, propojení teologie a ikonografie, shrnutí a doplnění starších poznatků i katalog více než osmdesáti zobrazení pocházejících většinou z utrakvistického prostředí.

Téma ikonografie v utrakvistické teologii je velmi obsáhlé a komplikované, a nelze je proto pokrýt jednou studií. Cílem této práce bylo systematicky uspořádat a

doplnit poznatky o utrakvistické ikonografii a postavit je do úzkého kontextu s utrakvistickou teologií a liturgickou praxí. Ve svém celku práce podává na teologické bázi poměrně ucelený obraz utrakvistické ikonografie, jaký v daném rozsahu ještě nebyl sepsán, a tím přispívá ke zpracování tak náročného úkolu, jakým je zhodnocení utrakvistické ikonografie.

Obrazová příloha

(nezbytné doplnění textu autoreferátu)

1. Jan Hus jako ministrant sv. Vojtěcha. Desková malba, oltářní křídlo z Vlněvsí, 1. čtvrtina 16. století. Sbíрка Lobkoviců, zámek v Nelahozevsi.
2. Jan Hus s českými zemskými patrony. Desková malba, predela oltáře z kostela Sv. Kříže v Chrudimi, kol. 1500. Východočeské muzeum Chrudim.
3. Upálení Jana Husa s apoteózou. Knižní malba. Litoměřický graduál, před 1517. Litoměřice, Okresní vlastivědné muzeum, MS. IV C 1, f. 245b.
4. Upálení Jana Husa. Knižní malba. Bible Martinická, kol. 1434. Archiv AV ČR, f. 11b.
5. Reliéf s Poslední večeří. Predela Slavětínského oltáře, 1531. Depozitář Pražského arcibiskupství.

Obr. 1

Obr. 2

Obr. 3

Obr. 4

Obr. 5

4. Seznam publikací souvisejících s tématem disertace

Milena Bílková, rozená Kubíková

V českém jazyce:

KUBÍKOVÁ, Milena. Husova kacířská čepice. In DRDA, M., HOLEČEK, F. J., VYBÍRAL, Z. (ed.) *Husitský Tábor. Supplementum 1. Sborník Husitského muzea Tábor 2001. Jan Hus na přelomu tisíciletí. Mezinárodní rozprava o českém reformátoru 15. století a o jeho recepci na prahu třetího milénia. Papežská lateránská universita Řím, 15.-18. prosince 1999.* Tábor : Husitské muzeum v Táboře, 2001, s. 637-646.

V anglickém jazyce:

KUBÍKOVÁ, Milena. The Heretic's Cap of Hus. In DAVID, Z. V., HOLETON, D. R. (ed.) *The Bohemian Reformation and Religious Practice.* Vol. 4. Prague : Academy of Sciences of the Czech Republic, Main Library, 2002, s. 143-150.

BÍLKOVÁ, Milena. Depiction of the Last Supper under Utraquism. In DAVID, Z. V., HOLETON, D. R. (ed.) *The Bohemian Reformation and Religious Practice.* Vol. 5, Part 2. Prague : Academy of Sciences of the Czech Republic, Main Library, 2005, s. 285-303.

BÍLKOVÁ, Milena. VLHOVÁ-WÖRNER, Hana. HOLETON, David R. The Trope Gregorius presul meritis in Bohemian Tradition: Its Origins, Development, Liturgical Function and Illustration. In DAVID, Z. V., HOLETON, D. R. (ed.) *The Bohemian Reformation and Religious Practice,* Vol. 6. Prague : Academy of Sciences of the Czech Republic, Main Library, 2007 (v tisku).

5. Seznam nejdůležitějších pramenů a literatury

1. Rukopisy

Litoměřice, Okresní vlastivědné muzeum, MS. IV C 1 (olim: Terezín IV C 1). Tzv. Litoměřický graduál, 1517. Graham no. 35.

Praha, Archiv AV ČR, bez signatury. Bible Martinická, kol. 1434.

Praha, KNM, MS. IV B 24. Jenský kodex, zač. 16. století.

Praha, KNM, MS. I A 15. Kancionál, 1587.

Praha, NK, MS. XVII A 3. Malostranský graduál (1. díl), 1569-1572. Graham no. 70.

Vídeň, ÖNB, Musiksammlung Mus. Hs. 15.501. (Olim: A. N. 38. A. 7). Kutnohorský graduál, 1509-1516. Graham no. 131.

Vídeň, ÖNB, Musiksammlung Mus. Hs. 15.492 (Olim: Series nova 2657; 5011; 4. A. (5). Smíškovský graduál, 1490-1495. Graham no. 128.

2. Prameny (edice)

Historické spisy Petra z Mladoňovic a jiné zprávy a paměti o M. Janovi Husovi a M. Jeronymovi z Prahy. FRB VIII. NOVOTNÝ, Václav (ed.) Praha : Nadání

Františka Palackého, 1932. 524 s.

Matěj z JANOVA. Výbor z Pravidel Starého a Nového zákona. (Regulae Veteris et Novi Testamenti). SCHENK, Rudolf (ed.) Praha : Ústřední církevní nakladatelství, 1954. 318 s.

Vavřince z Březové Kronika husitská. (Laurentii de Brzezowa Historia Hussitica) In GOLL, Jaroslav (ed.) *FRB V.* Praha : Nadání Františka Palackého, 1893, s. 327-534.

Ulrich RICHENTAL. Das Konzil von Konstanz. Kommentar und Text. FEGER, Otto (ed.) Konstanz : Friedrich Bahn Verlag, 1965.

3. Literatura

BARTLOVÁ, Milena. Původ husitského kalicha z ikonografického hlediska. *Umění*, 1996, roč. 44, č. 2, s. 167-183.

BARTLOVÁ, Milena. Jan Hus ve výtvarné tradici 15.-17. století. *Dějiny a současnost*, 2002, roč. 24, č. 4, s. 7-12.

BARTLOVÁ, Milena. „Upálení sv. Jana Husa“ na malovaných křídlech utrakvistického oltáře z Roudník. *Umění*, 2005, roč. 53, č. 5, s. 427-443.

BRODSKÝ, Pavel. *Katalog iluminovaných rukopisů*

Knihovny Národního muzea v Praze. 1. vyd. Praha : Národní muzeum v Praze, 2000. 489 s. ISBN 80-85917-78-5.

ČORNEJ, Petr. Husův kult v 15. a 16. století. *Muzejní a vlastivědná práce. Časopis společnosti přátel starožitností*, 1995, roč. 103, č. 4, s. 247-248.

ČORNEJ, Petr. *Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek V. 1402-1437*. 1. vyd. Praha : Paseka, 2000. 788 s. ISBN 80-7185-296-1.

DAVID, Zdeněk V. *Finding the Middle Way: the Utraquists' Liberal Challenge to Rome and Luther*. 1. vyd. Washington, D.C. : Woodrow Wilson Center Press, 2003. 579 s. ISBN 0-8018-7382-7.

GRAHAM, Barry F. H. *The Czech and Moravian Graduals 1420-1620*. Turnhout : Brepols, 2006. 641 s. ISBN 2-503-51718-8.

HOLETON, David. „O felix Bohemia, O felix Constantia“: Liturgická úcta Mistra Jana Husa. In LÁŠEK, Jan B. (ed.) *Jan Hus mezi epochami, národy a konfesemi*. Praha : Česká křesťanská akademie: HTF UK, 1995, s. 154-170.

HOLETON, David. The Bohemian Eucharistic Movement in its European Context. In *The Bohemian*

Reformation and Religious Practice, Vol. 1. DAVID, Z. V., HOLETON, D. R. (ed.) Prague : Academy of Sciences of the Czech Republic, Main Library, 1996, s. 23-47.

HOLETON, David. The Evolution of Eucharistic Liturgy: a textual study. In DAVID, Z. V., HOLETON, David R. (ed.) *The BRRP*, Vol. 2. Prague : Academy of Sciences of the Czech Republic, Main Library, 1998, s. 97-126.

CHLÍBEC, Jan. K vývoji názorů Jana Rokycany na umělecké dílo. *Husitský Tábor*, 1985, roč. 8, s. 39-58.

JANÁČEK, Josef. *České dějiny. Kniha 1, díl 1. Doba předbělohorská 1526-1547*. 2. vyd. Praha : Academia, 1971. 281 s.

Katalog výstavy na paměť Jana Žižky z Trocnova. NOVOTNÝ, Václav (ed.), Praha : Výbor pro pořádání výstavy, 1924, 87 s.

KEJŘ, Jiří. *Husův proces*. 1. vyd. Praha : Vyšehrad, 2000. 240 s. ISBN 80-7021-387-6.

KRÁSA, Josef. Husitské obrazoborectví: poznámky k jeho studiu. *Husitský Tábor*, 1985, roč. 8, s. 9-15.

KRMÍČKOVÁ, Helena. *Studie a texty k počátkům kalicha v Čechách*. 1. vyd. Brno : Masarykova

univerzita, 1997. 214 s. ISBN 80-210-1533-0.

KVĚT, Jan. Nejstarší české vyobrazení upálení M. Jana Husi v bibli Martinické. In ODLOŽILÍK, O., PROKEŠ, J., URBÁNEK, R. (ed.) *Českou minulostí. Práce žáků Václava Novotného*. Praha : Jan Leichtner, 1929, s. 175-193.

NECHUTOVÁ, Jana. Prameny předhusitské a husitské ikonofóbie. *Husitský Tábor*, 1985, roč. 8, s. 29-38.

PANOFSKY, Erwin. *Význam ve výtvarném umění*. 1. vyd. Praha : Odeon, 1981. 371 s.

PEŠINA, Jaroslav. *Česká gotická desková malba*. 1. vyd. Praha : Odeon, 1976. 81 s.

ROYT, Jan. Utrakvistická ikonografie v Čechách 15. a první poloviny 16. století. In PRÍX, Dalibor (ed.) *Pro Arte. Sborník k poctě Ivo Hlobila*. 1. vyd. Praha : Artefactum, 2002, s. 193-202.

SELTZER, Joel. Re-envisioning the Saint's Life in Utraquist Historical Writing. In *BRRP*. Vol. 5, Part 1. DAVID, Zdeněk V., HOLETON, David R. (ed.). Prague : Academy of Sciences of the Czech Republic, Main Library, 2005, s. 147-166.

STEJSKAL, Karel, VOJT, Petr. *Iluminované rukopisy doby husitské*. 1. vyd. Praha : Gravit, 1991. 239 s. ISBN

80-900380-0-X.

STEJSKAL, Karel. Funkce obrazu v husitství. *Husitský Tábor*, 1985, roč. 8, s. 19-28.

STEJSKAL, Karel. Problematika datování a původu iluminovaných rukopisů z let 1420-1450. In *Sborník symposia Podzim středověku*. Brno : Moravská galerie, 2001, s. 33-43.

ŠMAHEL, František. *Husitské Čechy. Struktury procesy ideje*. 1. vyd. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2001. 758 s. ISBN 80-7106-468-8.

ŠMAHEL, František. *Mezi středověkem a renesancí*. 1. vyd. Praha : Argo, 2002. 428 s. ISBN 80-7203-426-X.

ŠTECH, Václav V. Mistr Jan Hus ve výtvarném umění. In ŽALUD, A. (ed.) *Jan Hus v životě a památkách českého lidu*. Praha : Český čtenář, 1915, s. 83-98.

ZOUBEK, František. Památky strany podobojí v Čechách. Památky archeologické 1865, roč. 7, díl 6, sešit 5 (s. 179-188) a sešit 7. (241-245 a 287-290).

4. Užití encyklopedie a slovníky

Lexikon der christlichen Ikonographie. Sonderausgabe. KIRSCHBAUM, Engelbert (ed.) Herder : Freiburg im Breisgau, 1994. ISBN 3-451-22568-9. 8 Bände.

SCHILLER, Gertrud. *Ikonographie der christlichen Kunst. Band 2.- Die Passion Jesu Christi*. Gütersloh : Gerd Mohn, 1968. 294 s.

5. Elektronické dokumenty

<http://www.manuscriptorium.com/Manuscriptorium/engine/manuscriptorium.cgi>

Summary

Ikonografie v utrakvistické teologii

Iconography in Utraquist Theology

Milena Bílková

Utraquism, is the Czech religious movement of the fifteenth and sixteenth centuries, linked directly to the Hussite reform (1419-1432) and denotes the adherents of the lay chalice after the Basel Compactata of 1436, which granted the Bohemian church the privilege of the lay chalice while remaining an integral part of the Roman church.

Specific Utraquist theological characteristics included - the celebration the feast of Jan Hus on 6 July, the distribution of communion *sub utraque* to infants as well as adults and the commemoration of other Bohemian martyrs; these also found their reflection in the art of the Utraquist Church.

There are several specific motifs that enable us to speak about Utraquist iconography. In particular, these motifs include various depictions of Jan Hus known mainly from book illustrations. There are also four monumental paintings that have survived the destructions of the Counter-Reformation. The most

common depiction of Jan Hus is his martyrdom at the stake, understood as *immitatio Christi*. Utraquists venerated Hus as a saint and they depicted him in communion with other saints, above all the Bohemian patrons and proto-martyrs.

In most of his pictures, Hus is portrayed wearing an heretic's hat on his head. This sign of degradation was made of paper and bore pictures of devils or the inscription "*Heresiarcha*". It is known from the relation of Petr of Mladoňovice as well as from the Chronicle of Ulrich of Richental. The heretic's hat was a symbol of the "heresiarch", the leader of heretics, as was an antithesis of the mitre, one of the ornaments of a prelate (bishop or archbishop). The Heretic's hat, while associated with death on the stake, was not grounded in the Canon Law. Paradoxically, in the case of Jan Hus the hat gained a positive meaning and became the attribute of the principal Utraquist saint, whose feast was celebrated annually in the liturgy on 6 July.

The lay chalice, the main theological feature of Utraquism, was depicted in various contexts and places, although its emphasis was not without exception. It is interesting to see how and if Utraquists used the sign of chalice to proclaim their doctrine. In the depictions of the Last Supper of Jesus appear all basic iconographical

types – the Institution of the sacrament, the Announcing of the betrayal and Marking the betrayer. Intentional emphasis on the chalice appears only rarely, for example on the predela of Slavětín. On the other hand, in depictions of the Last Supper from some important Utraquist monuments like the Jena Codex the chalice is missing.

Another topic of Utraquist iconography is the distribution of the *Eucharist sub utraque*, preserved in Utraquist manuscripts. An individual person or a group of communicants accept the chalice from a priest or deacon. There are also two pictures with Communion *sub utraque* portraying the communion of infants, one of the Utraquist theological differences from the liturgical praxis of the Roman church.

Depictions of Jerome of Prague, the Martyrs of Kutná Hora and of Jan Žižka as well as pictorial antithesis, criticising the papacy and the contemporary state of church can be considered as specific motifs of Utraquist iconography.

Anotace v českém jazyce

Utrakvismus, český náboženský proud 15. a 16. století, se vyznačoval teologickými specifiky, která se odrazila také v umění utrakvistické církve. Existuje několik specifických námětů, které opravňují k užití pojmu utrakvistická ikonografie. Jedná se především o zobrazení Jana Husa jako světce. Jeho atributem se spolu s popravčí hranicí stala i (původně degradující) kacírská čepice. Laický kalich, hlavní teologický rys utrakvismu, byl zobrazován v různých kontextech a na různých místech, ačkoli jeho zdůraznění nebylo pravidlem. Dalšími tématy utrakvistické ikonografie jsou přijímání pod obojí dospělými i dětmi, smrt Jeronýma Pražského a kutnohorských mučedníků, obrazy Žižky a obrazové antiteze.

Anotace v anglickém jazyce

Utraquism, a Czech religious movement of 15th and 16th centuries, was characterized by a number of theological specifics which also found their reflection in the art of the Utraquist church. There are several particular motifs that enable us to speak about Utraquist iconography. These motifs include depictions of Jan Hus as a saint with his attributes the heretic's hat (originally a sign of degradation) and the stake. The lay chalice, the most visible theological feature of Utraquism, was depicted in various contexts and places, although its emphasis was not a rule. Other topics of Utraquist iconography are communion *sub utraque* to both infants and adults, the martyrdom of Jerome of Prague and the Martyrs of Kutná Hora, depictions of Žižka as well as pictorial antithesis of the "old" and "new" church.

Klíčová slova v češtině:

utrakvismus, ikonografie, Jan Hus, kalich, kacírská čepice, zobrazení Husova upálení, čeští mučedníci

Klíčová slova v angličtině:

Utraquism, iconography, Jan Hus, chalice, heretic's hat, depiction of Hus's burning at the stake, Bohemian martyrs

